

ANSIKLOPEDILERDE BILGE TONYUKUK

Bülent Ağaođlu

22.06.2017

İçindekiler

Ana Britannica cilt 21 İst., Ana Yayıncılık, 2005	3
Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi 19. cilt İletişim Yayınları, 1986	3
Cem Büyük Ansiklopedi cilt 14, İst., Cem Ansiklopedik Yayınları, 1986.....	3
Dictionnaire Larousse Ansiklopedik Sözlük Cilt 6, İst., Milliyet, 1993–1994.	4
Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi cilt 14, İst., Görsel Yayınlar	4
Grolier International Encyclopedia Cilt 12, İst., Sabah, 1993	5
Larousse Alfabetik Ansiklopedi, İst., Anşa Yayıncılık.....	5
Milliyet Büyük Ansiklopedi, cilt14. İst., Milliyet Yayınları, 1990	5
Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Cilt 10, Anadolu Yayıncılık.	6
Türk Ansiklopedisi Cilt: 31, Ank., MEB, 1982.....	7
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, cilt 8. İst. Dergâh Yayınları, 1998.....	7
Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi cilt 8, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, 2007 ...	8
Yeni Rehber Ansiklopedisi 26, İst. Türkiye Gazetesi, 1993, 4. cilt	9
Yeni Türk Ansiklopedisi, Cilt 11, İst. Ötüken, 1985.....	9
Yeni Hayat Ansiklopedisi, 6. cilt, İst., Doğan Kardeş Yayınları	9

Ana Britannica cilt 21 İst., Ana Yayıncılık, 2005

Tonyukuk, TONYUKUK BİLGE olarak da bilinir (d. y. 650, Çin – ö. 721, Urga [bugün Ulan Bator], Moğolistan) Göktürk devlet yöneticisi. Doğu Göktürklerin bağımsızlıklarını yeniden kazanmasında ve güçlenmesinde önemli rol oynamıştır.

Yaşamına ilişkin bilgiler adına dikilmiş olan yazıtta (Orhun Yazıtları'ndan biri olan Tonyukuk Yazıtı) ve bazı Çin kaynaklarına dayanır. Doğu Göktürkleri egemenliğine almış olan Çinlilerin hizmetindeki soylu bir aileden geliyordu. Genç yaşta, Kutluğ Kağan olarak da bilinen İltiş Kağan(*) yönetiminde Çin'e karşı verilen bağımsızlık savaşına katıldı. Kutluğ Kağan'dan dolayı "Kutluğ Devleti" olarak da anılan Doğu Göktürk Devleti'nin yeniden örgütlenmesinde şad ("yönetici") olarak önemli sorumluluklar üstlendi. Moğolistan ile Türkistan'da yaşayan göçebe Türk ve Moğol boylarının barışçı yollardan yeniden Doğu Göktürk egemenliğine girmesine önayak oldu (685–690). 692'de ölen İltiş Kağan'ın yerine geçen Kapağan Kağan döneminde de (692–716) yönetim ve ordudan sorumlu olarak kağanın başarılarında büyük pay sahibiydi. Çin'in Doğu Göktürlere tohumluk dan ve tarım aletleri vermesini öngören antlaşmanın yapılmasını sağladı. Daha sonra Çin'e karşı yapılan seferlerin bazısına komutanlık etti. Kapağan Kağan'ın yerine geçen Bilge Kağan'a (hd 716–734) aygucu (başdanışman) oldu. "Uluğ Bilge" sanı olarak yönetimdeki etkisini korudu; askeri yetkilerini ise Bilge Kağan'ın kardeşi Kültigin'e devretti. Yaşlılığında büyük bir saygı gördü, öğütleriyle Bilge Kağan'ı ve Kültigin'i yönlendirdi. Doğu Göktürk Devleti'nin parlak bir döneminde öldü ve Urga yakınında, sağlığında dikilmiş olan anıtının yanına gömüldü.

Runik yazıyla yazılmış olan Tonyukuk Yazıtı'nda kendi ağzından yalın bir dille yaşamöyküsü anlatılır. Uzun yaşamının dönümlüklerini oluşturan olaylar ve başarıları vurgulanır. Yazıt, Bilge Kağan'ın başa geçmesi ve devlet işlerinin Tonyukuk'un öğütleri doğrultusunda sürdürülmesi çağrısı ile sona erer. Tonyukuk Yazıtı dünyanın en ünlü taş yazıtlarından biri olarak değerlendirilmekte, birinci derecede tarihsel bir belge olmanın yanı sıra eski Türk edebiyatının da özgün bir yapıtı sayılmaktadır.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi 19. cilt İletişim Yayınları, 1986

TONYUKUK, Kök Türk bilgesi ve komutanı (660–725). Doğu Kök Türk Devleti'nin bağımsızlığında önemli rol oynadı (682) Kutluk Kağan'ın ordusunun başkomutanı oldu. Oğuzları yendi, ülke sınırlarını genişletti. Çinlilerin saldırılarını önleyerek uzun süreli barış yapmalarını sağladı (725).

Cem Büyük Ansiklopedi cilt 14, İst., Cem Ansiklopedik Yayınları, 1986

TONYUKUK (ö.721). Göktürk asker ve siyaset adamı. Çin egemenliği altındaki Göktürkler'in bağımsızlık için gizlice sürdürdüğü savaşa genç yaşta katıldı. 681'de varılan anlaşma gereği, Doğu Göktürkleri, Kutluğ'un ve Tonyukuk'un önderliğinde bağımsızlığına kavuştu. *Kutluk Devleti* diye de bilinen Doğu Göktürkleri'nin yeniden örgütlenişi ve güçlenişinde etkin olan Tonyukuk, Kutluğ Kağan'ın baş veziri ve komutanı oldu. İlk beş yıllık dönemde, Moğolistan ve Türkistan'da yaşayan göçebe Türk ve Moğollar'ın Kutluk egemenliğine girmelerini sağladı. Başarılarının tümünü mal ettiği Kutluğ Kağan'a *İltiş* (Ulus Toplayan) sanını kazandırdı. İltiş'in ölümü üzerine yerine geçen Kapağan Kağan döneminde de ordunun ve yönetimin birinci derecede sorumlusuydu ve devletin en geniş sınırlarına kavuşmasını sağladı. Bu gelişme, başta Çinliler olmak üzere, komşu ülkelerin Göktürkler'e karşı bağlaşımlarına neden oldu. Türk-Çin savaş dönemi açılınca da Tonyukuk, kimi seferlere doğrudan komutanı etti. Bu seferler sonucu Türgişler, Karluklar ve Uygurlar da Kutluk egemenliğine katıldı. Kutluk

orduları Şantung'a ve Çin Denizi'ne ulaştılar. Kırgız ve On Ok Türgiş hakanlarına baş eğdirdiler. Tonyukuk, 716'da başa geçen Bilge Kağan'a da baş danışman oldu. Başkomutanlık görevlerini ise Kültigin'e bıraktı. Öğütleriyle, Bilge Kağan'ı ve Kültigin'i yönlendirdi. Kutluk Devleti'nin *Gümüş Dönemi* denen bu evrenin ortalarına doğru öldü. Tonyukuk, ikinci Göktürk Devletinin gerçek kurucusu sayılır. Eski kabile geleneklerini savunan Tonyukuk töreyi bırakıp kent yaşamına alışmanın nüfusça az sayıdaki Göktürkler için kötü sonuçlar verebileceğini savundu. Gerekli yiğitlik ve savaştanlık duygularını körelteceğini ileri sürerek Budacı tapınaklarının yapılmasına karşı çıktı. Adına dikilen anıt, Kültigin ve Bilge Kağan anıtlarındaki yazıtlarla birlikte *Orhun Yazıtları* adını taşır.

Dictionnaire Larousse Ansiklopedik Sözlük Cilt 6, İst., Milliyet, 1993–1994.

TONYUKUK, Göktürk bilgesi ve komutanı (660.725). Kendi yazıtında anlatıldığına göre, çevresine topladığı savaşçılarla bağlı bulunduğu Çin yönetimine karşı ayaklanan Kutluğ Kağan'ın hizmetine girdi (680) ve Doğu Göktürk devletinin yeniden canlanıp bağımsızlığını kazanmasında (682) önemli bir rol oynadı; bunun sonucu olarak da Kutluğ'un danışmanlığına ve ordunun başkomutanlığına getirildi. Ordunun başında, önce Türkler'ce kutsal sayılan Ötüken üzerine yürüdü ve burasını ellerinde tutan Oğuzları yenerek denetim altına aldı (683); daha sonra Çin seferine çıktı; onlarla yaptığı 9 savaş sonunda Pekin'in K.-B.'sına kadar olan tüm bölgeleri topraklarına kattı (687). Kutluğ Kağan ölünce (691), yerine geçen kardeşi Kapağan tarafından veliaht Böğü ve Bilge ile birlikte, ordu komutanı olarak Maveraünnehir'i ele geçirmekle görevlendirildi. Sağdaklar kendiliğinden göktürk yönetimine girdikten (702) sonra çok zengin ganimetle başkent Ötügen'e döndü. Çinliler'le yapılan Mingşa Savaşı'nda (706) uyguladığı yöntemlerle büyük bir çin ordusunun yok edilmesini sağladı. Kırgızlar'la anlaşarak Göktürkler'e başkaldıran Çikler ve Azlar'ı denetim altına aldı (709); üzerine yürüdüğü Kırgızlar'ı yenerek topraklarını ellerinden aldı (710). Ancak, ikinci Az ayaklanmasını bastıramadığından görevden alındı (715). Kapağan'ın oğlu ve ardılı olan Böğü öldürüldükten (716) sonra tahta çıkan Bilge tarafından baş danışman olarak yeniden göreve getirilen Tonyukuk, Uygurlar'ın Çinliler ve Basmiller'le birleşerek bunların Göktürkler'e saldırılarını büyük bir ustalıkla engelledi (719); üzerlerine gönderdiği güçlü bir orduyla bozguna uğratan Çinliler'le 10 yıllık bir barış antlaşması yaptı (725) ve bağımsızlık istemiyle ayaklanan Onoklar'la uğraşmaya girişeceği sırada öldü.

Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi cilt 14, İst., Görsel Yayınlar

TONYUKUK, Göktürk devlet adamı (? – 725'den az sonra). Kendi adına dikilen yazıtlarda okunamayan bazı satırlardan arta kalan yazılardan anlaşıldığına göre, 46 yıl devlet danışmanlığı yapmıştır. Çin kaynaklarına göre ise 716'da yaşı yetmişin üzerindeydi. Çeşitli sanlar almıştır. Kutluğ T'ang Sülalesi'ne karşı ayaklandığı zaman, bir orduya komuta ediyordu ve Boyla-bağa Tarhan sanını almıştı, apatargan sanını da kullanmıştır.

Kutluk Kağan'ın giriştiği bağımsızlık savaşı sırasında yanında bulundu. Onun ölümünden sonra yerine geçen Kapagan Kağan döneminde de devlet, danışmanlığı (ayguculuk) görevini sürdürdü. Kapagen Kağan'ın ölümünden sonra yerine geçen İnal Kağan'ın iç karışıklıkları önleyememesi sonucu Külsitiğin'in başa geçmesi üzerine yeniden ayguculuk görevine getirildi (716). Bundan sonra ölümüne kadar bu görevden ayrılmadı.

Grolier International Encyclopedia Cilt 12, Ist., Sabah, 1993

Tonyukuk

Göktürk bilgisi ve komutanı (? 660–? 725). Yazıtında anlatıldığına göre 680'de Kutluğ Kağan'ın hizmetine giren Tonyukuk, Doğu Göktürk devletinin yeniden bağımsızlığını kazanmasına (682) katkıda bulunarak Kutluğ Kağan'ın danışmanlığına ve ordu komutanlığına atandı. Oğuzları yenerek Ötüken'i ele geçirip (683), Çin'e yürüyerek art arda savaşlar so nusunda Pekin'in kuzeybatısına kadar uzanan bölgeyi aldı (687). Ötüken'e dönüp; Mingşa Savaşı'nda (706) Çin ordusunu yok ettikten sonra Çiklere, Azlara ve Kırgızlara boyun eğdirdi (710). Azların ikinci ayaklanmasını bastıramayınca görevden alındıysa (715) da, tahta çıkan Bilge Han tarafından danışmanlığa getirilerek (716), Çinlileri bozguna uğrattı ve bir barış antlaşması imzaladı (725). Ayaklanan Onokların üstüne yürümeye hazırlandığı sırada öldü.

Larousse Alfabetik Ansiklopedi, Ist., Anşa Yayıncılık

TONYUKUK, Göktürk bilgisi ve komutanı (? 660–? 725). Yazıtında anlatıldığına göre, 680'de Kutluğ Kağan'ın hizmetine girip, Doğu Göktürk devletinin yeniden bağımsızlığını kazanmasına (682) katkıda bulunarak, Kutluğ Kağan'ın danışmanlığına ve ordu komutanlığına atandı. Oğuzları yenerek Ötüken'i ele geçirip (683), Çin'e yürüyerek, ardarda savaşlar sonucu Pekin'in kuzeybatısına kadar uzanan bölgeyi aldı (687), Ötügen'e dönüp, Mingşa Savaşı'nda (706) Çin ordusunu yok ettikten sonra Çiklere, Azlara ve Kırgızlara boyun eğdirdi (710). Azların ikinci ayaklanmasını bastıramayınca görevden alındıysa (715) da, tahta çıkan Bilge tarafından danışmanlığa getirilerek (716), Çinlileri bozguna uğrattı ve bir barış antlaşması imzaladı (725). Ayaklanan Onokların üstüne yürümeye hazırlandığı sırada öldü.

Milliyet Büyük Ansiklopedi, cilt14. Ist., Milliyet Yayınları, 1990

TONYUKUK (ö. 721), Göktürk asker ve siyaset adamı. Çin egemenliği altındaki Göktürkler'in bağımsızlık için gizlice sürdürdüğü savaşa genç yaşta katıldı. 681'de varılan anlaşma gereği, Doğu Göktürkleri, Kutluğ'un ve Tonyukuk'un önderliğinde bağımsızlığına kavuştu. Kutluk Devleti diye de bilinen Doğu Göktürkler'in yeniden örgütlenişi ve güçlenişinde etkin olan Tonyukuk, Kutluğ Kağan'ın baş veziri ve komutanı oldu. İlk beş yıllık dönemde, Moğolistan ve Türkistan'da yaşayan göçebe Türk ve Moğollar'ın Kutluk egemenliğine girmelerini sağladı. Başarılarının tümünü mal ettiği Kutluğ Kağan'a *İlteriş* (Uluslu Toplayan) sanını kazandırdı. İlteriş'in ölümü üzerine yerine geçen Kapağan Kağan döneminde de ordunun ve yönetimin birinci derecede sorumlusuydu ve devletin en geniş sınırlarına kavuşmasını sağladı. Bu gelişme, başta Çinliler olmak üzere, komşu ülkelerin Göktürkler'e karşı bağlaşımlarına neden oldu. Türk-Çin savaş dönemi açılınca da Tonyukuk, kimi seferlere doğrudan komutan etti. Bu seferler sonucu Türgişler, Karluklar ve Uygurlar da Kutluk egemenliğine katıldı. Kutluk orduları Şantung'a ve Çin Denizi'ne ulaştılar. Kırgız ve On Ok Türgiş hakanlarına baş eğdirdiler. Tonyukuk, 716'da boşa geçen Bilge Kağan'a da baş danışman oldu, Başkomutanlık görevini ise Kültigin'e bıraktı. Öğütleriyle, Bilge Kağan'ı ve Kültigin'i yönlendirdi. Kutluk Devleti'nin *Gümüş Dönemi* denen bu evrenin ortalarına doğru öldü. Tonyukuk, ikinci Göktürk Devletinin gerçek kurucusu sayılır. Eski kabile geleneklerini savunan Tonyukuk, töreyi bırakıp kent yaşamına alışmanın nüfusça az sayıdaki Göktürkler için kötü sonuçlar verebileceğini savundu. Gerekli yiğitlik ve savaşkanlık duygularını körelteceğini ileri sürerek Sudacı tapınaklarının yapılmasına karşı çıktı. Adına dikilen anıt, Kültigin ve Bilge Kağan anıtlarındaki yazıtlarla birlikte *Orhun Yazıtları* adını taşır.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Cilt 10, Anadolu Yayıncılık.

TONYUKUK (650 ? – 721)

Göktürk devlet adamı. Göktürkler'in yeniden bağımsız olma mücadelesine önderlik etmiştir.

Çin'de doğdu. Orga (bugün Ulan Batur) yakınlarında öldü. Tonyukuk Bilge olarak da anılır. Yaşamı konusunda güvenilir biricik kaynak, anıtındaki yazıtlardır. Kimi Çin kaynakları da kişiliğini tanıtıcı bilgiler verir. Türklerin Buyruk (soylu) sınıfındandı. Tonyukuk'un doğuşundan yirmi yıl kadar önce Doğu Göktürkler'i Çin egemenliğine girmiş bulunduğundan çocukluğu Çin'de geçti. Ailesi, öteki soylu Türk aileleri gibi Çin Devleti'ne değişik alanlarda hizmet etmişti. Bununla birlikte yine de tutsak sayılmaktaydılar. Bağımsızlık için gizlice sürdürülen savaşa Tonyukuk da genç yaşta katıldı. Türk tiginlere özellikle de Kutluğ'a yardımcılık etti. 679'da bir ayaklanma biçiminde ortaya çıkan son aşamada yine, Tanju Yabgu'ya (Kutluğ) destek oldu. İki yıllık çok kanlı savaşlar sonunda 681'de varılan anlaşma gereği, Doğu Göktürkleri, Kutluğ'un ve Tonyukuk'un önderliğinde bağımsızlığına kavuştu.

Kutluk Devleti diye de bilinen Doğu Göktürkleri'nin yeniden örgütlenmesinde ve güçlenişinde "Şad" (başvezir ve komutan) olarak Tonyukuk birinci derecede sorumluluk yüklendi. 685–690 yıllarını kapsayan bu kısa dönemde Moğolistan ve Türkistan'da yaşayan göçebe Türk ve Moğollar'ın barışçı yollardan ya da savaşlara Kutluk egemenliğine girmelerini sağladı. Bu çabaları yürütürken başarıların tümünü Kutluğ Kağan'a mal etti. Böylece ona "İlteriş" (Ulusu toplayan) sanını kazandırdı. İlteriş'in 693'te ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Kapağan Kağan döneminde de yönetimin ve ordunun birinci sorumlusuydu, büyüme siyaseti sürdürülerek devletin en geniş sınırlarına kavuşması sağlandı. Bundan sonra Tonyukuk'un önerisiyle Çin'le dostluk ve komşuluk antlaşması gerçekleştirildi. Ülke içinde yaşayan göçebe ve yerleşik toplulukların yaşam düzeyleri yükseltildi. Kısa süren barış dönemindeki bu gelişme başta Çinliler olmak üzere komşu ülkelerin Göktürkler'e karşı bir ittifak oluşturmalarına neden oldu.

Yeni Türk-Çin savaş dönemi açılınca Tonyukuk kimi seferlere doğrudan komutanlık etti. Bu arada, Kapağan Kağan'a, törelere uymasını, yeğeni (Kutluğ'un oğlu) Mekuy'a (Ma kiu) Batı Ülkesi'nin yönetimini bırakmasını hatırlattı. Doğu Ülkesi'ni de Kapağan'ın oğlu yönetmeye başladı. Açılan seferler, Türgişler'in (İli), Karluklar'ın (Tarbagatay), Uygurlar'ın (Barkal) da Kutluk egemenliğine katılması ile sonuçlandı. Merkez seçilen Karakurum, sürüp giden seferler için bir ordugah görünümündeydi. Kutluk orduların Karakurum'dan ilerleyerek geçmişte benzeri görülmedik başarılar kazanarak Şantung'a ve Çin Denizi'ne ulaştılar. Tonyukuk'un örgüdediği süvari birlikleri Kırgız, On Ok Türgiş hakanlarına baş eğdirdiler. Yarış Ovası Savaşı'nı Tonyukuk yönetti. 710'a dek savaşlardaki etkinliğini sürdürdükten sonra seferlere katılmadı. Kapağan Kağan 716'da ölünce başa geçen Kutluğ'un oğlu Bilge Kağan'a baş danışman oldu. "Uluğ Bilge" sanı ile yönetimdeki etkinliğini ve ağırlığını korudu. Başkomutanlık görevini ise Bilge'nin kardeşi Kültiğin'e bıraktı.

Tonyukuk yaşlılık döneminde Türk töresinde sıkça görüldüğü gibi, kağana ve dolayısıyla ulusa yol gösteren yarı kutsal kişi durumundaydı. Öğütleri ile Bilge Kağan'ı ve Kültiğin'i yönlendirdi. İç barışı sürekli tutabilmek için sınırlara her yıl yeni birliklerin gönderilmesini sağladı. Akınlar aralıksız sürdürüldü. Çin egemenliğindeki Ortüs bölgesinde yaşayan Türk boylarının ayaklanmasını fırsat sayıp Çin'e bir sefer yapmayı tasarlayan Bilge Kağan'ı, uzun zamandır savaşmayan Çinlilerin büyük olanaklara sahip olduklarını, kendi ordusunun ise her yıl savaşmaktan yorgun düştüğünü ileri sürerek bu niyetinden caydırttı. Kutluğ Devleti'nin "Gümüş Dönemi" denen bu evrenin ortalarına doğru da öldü. Orga'nın yakınındaki bozkırda adına yaptırılmış olan Bark'a (türbe) gömüldü. Ünlü anıtı da buraya sağlığında dikilmiş bulunuyordu.

Tonyukuk, İkinci Göktürk Devleti'nin gerçek kurucusu, aynı zamanda eski Türk geleneğinin korucusu olarak bilinmektedir. Bu nedenle Bilge Kağan'ın tıpkı Çin'de olduğu gibi, modern yerleşim yerleri oluşturmak düşüncesine karşı çıkmıştır. Türkler'in, sürüleri sayesinde ve avcılık yaparak erişilmez bir güce sahip bulduklarını, Çin'e akınlar düzenlemekte zorluk çekmediklerini, eğer yenilecek olurlarsa bozkırın herhangi bir köşesinde kolayca yaşama düzenlerini yeniden kurabileceklerini, bu bakımdan töreyi bırakıp kent yaşamına alışmanın nüfusça az durumdaki Türkler

İçin çok kötü sonuçlar verebileceğini savunmuştur. Yine bu gerekçe ile Moğolistan topraklarında Budist tapınaklarının yapılmasına da karşı çıkmıştır. Che-Kia ve Lao-The inançlarının, insanlara salt acıma, birbirini koruma duygularını aşılacak istemesinin Türkler için gerekli yiğitlik ve savaşkanlık duygularını körelteceğini ileri sürmüştür, bu konuda da Bilge Kağan'ı uyarmıştır.

Kutluğ Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde birinci derecede etkinliği olan Tonyukuk'un tarihte ve Türk edebiyatında da ayrı bir yeri vardır.

Adına dikilen ve bir bakıma yaşamöyküsünü özetleyen yazıtlı anıt, daha uzaktaki Kültüğün ve Bilge Kağan anıtlarındaki yazıtlarla birlikte "Orhun Yazıtları" adını taşımaktadır. Bu belgeler, Türk tarihinin en özgün ve eski kaynakları sayılır, Dil, anlatım ve betimlemeler yönünden de Türk edebiyatının en eski örnekleri olarak bilinir.

- KAYNAKLAR: İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 1977; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 4 cilt, 1936; L. Rasyonı, *Tarihte Türklük*, 1972.
- BAKINIZ: BİLGE KAĞAN, İLTERİŞ KAĞAN, KAPAĞAN KAĞAN, KÜLTÜĞÜN.

Türk Ansiklopedisi Cilt: 31, Ank., MEB, 1982

TONYUK, Gök Türkler döneminde yaşamış bir devlet adamı. Çin'de doğan, Çin geleneklerini her yönüyle tanıyıp bilen, askerlikten yetişen T., 680 yılında İltəriş Kutluğ Kağan'ın Çin'e isyanı ve Gök Türklere istiklâl sağlayan savaşları sırasında onunla birlikte bulunan, İltəriş ve Kapağan Kağan çağlarında başvezirlik ve başkumanlık yapan, Türk devletinin politikasına uzun zaman yön vermiş, akıllı ve hikmet sahibi bir devlet adamıdır. Aynı zamanda Bilge Kağan'ın kayınpederi de olan T., 724-725 yıllarında ölmüş, ölmeden önce kendi adına bir yazıt diktirmiştir. Bu yazıt iki dikili taş üzerinde yazılan yazılardan meydana gelmiş olup birinde 35, diğesinde ise 27 satır bulunmaktadır. T., bu yazıtlarda Çin yönetimindeki yıllarından son yıllara kadar geçen olayları anlatmıştır. T. bu bakımdan Türk hatıra edebiyatının ilk temsilcisi ve ilk Türk tarihçisi olarak kabul edilmektedir. Hatıralarını sade ve sanatsız bir şekilde ve halk diliyle yazıtlara geçirmiştir. Olayları, sözü uzatmadan ana çizgileriyle vermiş, yeri geldikçe milletin ders alması için öğütlerde bulunmuştur. Zaman zaman ata sözlerine ve halk benzetmelerine baş vurarak sözlerin etkisini artırmak istemiştir.

T. yazıtı, Orhan ırmağı vadisinde, Tola ırmağının yukarı bölümünde, Bain Tsokto civarında 1897 yılında bulunmuştur. T. yazıtını Vilhelm Thomsen (b. bk.) çözmüş ve bilim dünyasına tanıtmıştır. Thomsen, 1922'de bu yazıtlar üzerindeki çalışmalarını yeniden ele alarak Dancaya çevirmiştir. T. yazıtındaki nesir, o zamanki Türkçenin en üstün anlatım özelliklerini taşır.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, cilt 8. İst. Dergâh Yayınları, 1998.

TONYUKUK. Devlet adamı. Türk edebiyatının adı bilinen ilk yazarlarından biri (VIII.a.). Tonyukuk İkinci Doğu Köktürk Kağanlığı (682-745) devrinde yaşamış, adına diktiği abide ile günümüze kadar ulaşmış, Bilge Kağan'ın veziri olmuştur.

Köktürklerin yeniden canlanması sırasında Kutluğ Kağan'a (681/2-690/1?) büyük hizmetlerde bulundu. Devleti idare, teşkilatlandırma ve askeri işlerde kağanın başmüşaviri sıfatıyla vazife yaptı.

Karısı İlbilge Hatun'un ölümü dolayısıyla "yoğ" yapan (matem tutan) Kutluğ Kağan'ın, Türgeşlere karşı yapılan sefere katılmamasından ötürü kağanın kardeşi (?) Tarduş-şad ve İnel (İni-el) Kağan (bu savaşta "Apa Tarkan" unvanıyla başkomutandı) ile birlikte orduyu idare etti. Büyük askeri dehası, cevalliği ve zekasıyla, Türgeş ordusunu Yarış ovası denilen yerde yenerek kağanlarını esir etti.

Kutluğ Kağan'ın ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Kapağan Kağan (Meçue Böğü?) (691–716)'a da hizmet ederek büyük rol oynadı. Kızı Po-fu-yu'yu sonradan kağan olan Bilge'ye vererek onun kayınpederi oldu. Kapağan Kağan'ın Kül-Tigin tarafından öldürülmesi ile Tonyukuk bu defa Bilge Kağan'a vezir olarak hizmet yaptı. Bu zamanlarda Tonyukuk'un artık çok yaşlı olduğu sanılmaktadır.

Hayatı boyunca Türklük için çalışan, tecrübesi ve zekasıyla Köktürk devletinin yaşamasında büyük rolü olan Tonyukuk, tarihte adları bilinen devlet adamları arasında en büyüklerinden biridir. Kendisi tarafından diktirildiği anlaşılan abidedeki yazıttan, devrinin tarihi hadiseleri kadar, Türk dili için de değerli bilgiler elde etmekteyiz. Kesin olmamakla birlikte, 720 yılında öldüğü sanılmaktadır. (Bk. İslâmlıktan önce Türk edebiyatı).

Tonyukuk anıtı. Köktürk devrine ait metinler içerisinde önemli bir yeri olan abide (beng– gü taş)'ye verilen ad. Moğolistan'da 47°1'2K–103°D enlem ve boylam daireleri içerisinde, Kül (Köl)–Tigin ile Bilge Kağan abidelerinin arasında dikilmiştir. İki ayrı taşta olmak üzere Köktürk harşi 62 satır bulunmaktadır. Bu taşlar devrilmemiş olup, halen ayakta. Birinci taşta 35, ikinci taşta 27 satır vardır. Abidedeki yazı ve tezyinat Kül–Tigin ve Bilge Kağan abidelerindeki yazılara ve tezyinata göre sanatkârane değildir. Yazılar yukarıdan aşağıya fakat diğer ikisinin aksine, soldan sağa doğru istif edilmiştir. Tonyukuk anıtı, bizzat Tonyukuk tarafından, ihtiyarlık devrinde diktirilmiştir. Bazı dilciler anıtın dikilişini (732–734?) olarak gösterirler, ancak tarihçilere göre Tonyukuk'un ölümü 720(?) olarak verildiği için, anıtın 720'den önce veya aynı yılda dikilmiş olması ihtimali kuvvetlidir. Anıttaki "*Bilge Tonyukuk ben özüm Tabgaç ilinge kılındın*" (Birinci taş, Batı cephesi, satır: 1); "*Türk budunug Ötüken yirke ben özüm bilge Tonyukuk Ötüken yirig konmuş tiyin eşidip biriyeki budun burıyaki yırıyaki öngreki budun kelti*" (Birinci taş, Güney cephesi, satır: 10) ifadeleri ve buna benzer öteki ifadelerden, anıtın müellifinin Tonyukuk olduğu ve kendisinin konuştuğu açıkça görülmektedir. Anıtın yanında büyük bir türbe kalıntısı, heykeller, balballar ve taşlar bulunmaktadır.

Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi cilt 8, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, 2007

TONYUKUK (8. yy.): Devlet adamı. Türk Edebiyatının adı bilinen ilk yazarlarından. İkinci Doğu Köktürk Kağanlığı (68 –745) devrinde yaşamış, adına diktiği abide ile günümüze kadar ulaşmış, Bilge Kağan'ın veziri olmuştur. Kutluk Kağan'a (681/2–690/1?) Köktürklerin yeniden canlanması esnasında büyük hizmetleri dokundu. Devleti idare, teşatlandırma ve askeri işlerde kağanın başmüşaviri sıfatıyla vazife yaptı. Karısı İlbilge Hatun'un ölümü üzerine "yoğ" yapan (matem tutan) Kutluğ Kağan'ın, Türgeşlere karşı yapılan savaşa katılmamasından dolayı kağanın kardeşi(?) Tarduş–şad ve İnel (İni–el) Kağan (Apa Tarkan ünvanıyla Başkumandanlık yaptı) ile birlikte ordunun başında savaştı. Büyük askeri dehası, cevvaliği ve zekasıyla, Türgeş ordusunu Yarış Ovası'nda yenerek kağanlarını esir etti. Kutluğ Kağan'ın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Kapağan Kağan (Meçue Böğü?) (691–716)'a da hizmet etti. Kızı Po-fu-yu'yu sonradan kağan olan Bilge'ye vererek onun kayınpederi oldu. Kapağan Kağan'ın Kül Tigin tarafından öldürülmesinden sonra Tonyukuk Bilge Kağan'a vezir olarak görev yaptı. Bu tarihlerde Tonyukuk'un çok yaşlı olduğu sanılmaktadır. Hayatı boyunca Türklük için çalışan, tecrübesi ve zekasıyla Köktürk Devletinin yaşamasında büyük rolü olan Tonyukuk, tarihe geçmiş devlet adamlarının arasında en büyüklerinden biridir. Kendisinin diktirdiği anlaşılan abidedeki yazıttan, devrinin tarihi hadiseleri kadar, Türk dili için de değerli bilgiler elde edilmektedir. 720 yılında öldüğü sanılmaktadır.

Yeni Rehber Ansiklopedisi 26, İst. Türkiye Gazetesi, 1993, 4. cilt

BİLGE TONYUKUK; adı bilinen ilk Türk yazar, târihçi ve büyük devlet adamı. Mîlâttan sonra 8. asırda Göktürkler devrinde yaşamış İleriş (Kutluk) Kağan, Kapağan Kağan, Böğü Han ile Bilge Kağana baş vezirlik yapmış, bazı savaşlarda başkomutan olarak vazife görmüştür.

Kendi adına dikilen abideye yazdırdıklarından anlaşıldığına göre; Çin'de doğmuş, Çin esâretinden İleriş (Kutluk) Kağanla birlikte kurtularak Türklerin Çin esaretinden kurtuluş savaşını idâre etmiş, gençlik yıllarında ataklık ve cesaretiyle, yaşlılığında da tecrübe ve bilgisi ile devletine hizmet vermiştir. Damadı Bilge Kağanın Türk milletini yerleştirmek ve budist tapınakları açmak gibi fikirlerini reddetmiştir. Bu sebeple milleti her an at sırtında harbe hazır tutmuş ve Türklüğün İslâmiyete girmesine zemin hazırlamıştır. Politikayı iyi bilen, halk ruhunu derinlemesine kavramış olan bu meşhur Göktürk vezirinin kendi adına M.S. 720–725 yıllarında dikilen kitabesi, Moğolistan'ın Bayın Çoktu mevkiindedir.

Sâde ve sanatsız bir dille yazılan bu kitâbede; Çin esaretinin çilesinden, Çinlilerin hile ve zulümlerinden bahsedilerek halka öğütler verilir. Bazı bölümlerde de kendi hayâtından bahisler vardır.

Bilge Tonyukuk kitabesinden:

"Tanrı yarlıkadığı için Türk milleti içinde silahlı düşmanı gezdirmedim. Damgalı atı koşturmadım. İleriş Kağan çalışmasaydı ona uyarak ben kendim çalışmasaydım, il de millet de yok olacaktı. Çalıştığı, çalıştığım için il, il oldu. Millet de millet oldu. Kendim artık kocadım... Şimdi Türk Bilge Kağan, Türk müstakil milletini, Oğuz milletini iyi idare ederek tahtında oturuyor."

Yeni Türk Ansiklopedisi, Cilt 11, İst. Ötüken, 1985

TONYUKUK (Bilge) (663–725), Göktürk devlet adamı. Göktürk hanedanındandır. Kapgan Kağan ve yerine geçen (716) yeğeni Bilge Kağan'a başbakan ve başkumandan olarak hizmet etti. Büyük Türk hâkanlığının toparlanmasında ve büyük iç ve dış, siyasi, idarî ve askerî mes'elelerin halledilmesinde, çok kudretli bir hale gelmesinde birinci derecede te'sirli oldu. Bilge Kağan'ın kayınpederi idi, yani kızı, Türk imparatoriçesi (hatun) idi. Orhun Âbideleri (Yazıtları) (b.bk)'nden birini o diktirriştir, yazarı da kendisidir. Böylece o, büyük devlet adamlığının yanısıra, Yulug Tigin ile birlikte ilk iki büyük Türk yazarından biridir.

Yeni Hayat Ansiklopedisi, 6. cilt, İst., Doğan Kardeş Yayınları

TONYUKUK, Bilge

Göktürkler çağında yaşamış ünlü bir başbakandır. Bilge Kağan'ın (716–734) veziri, sonra kaynatası olmuştur. Göktürkler'in "Kutluğlar" denen ikinci yükseliş çağında birinci derecede hizmet etmiş, değerli öğütleriyle Bilge Kağan'ı da, onun kardeşi başkomutan Kül Tigin (Gültekin)i de desteklemiştir. Göktürk Anıtları'nın ilki, 730'da, Bilge Tonyukuk'un emriyle diktirilmiştir. Hizmetleri Göktürk Anıtları'nda anılır.